

HOL VA UNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Yunusova Dilnoza Abdupattaevna

ADU akademik litseyi ona tili va adabiyoti o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilshunosligida holning grammatik tabiati, gap tarkibidagi o'rni hamda uslubiy imkoniyatlari yoritiladi. Holning turli ko'rinishlari, ularning nutq jarayonidagi vazifalari va badiiy, ilmiy hamda publitsistik uslublarda qo'llanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, holning fikrni aniqlashtirish, ta'sirchanlikni kuchaytirish va nutqning mazmuniy boyligini ta'minlashdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: hol, gap bo'lagi, ravish holi, payt holi, o'rin holi, sabab holi, maqsad holi, uslubiyat, sintaksis, nutq madaniyati.

Til inson tafakkurini ifodalovchi va jamiyatdagi muloqotni ta'minlovchi muhim vositadir. Tilning grammatik qurilishi fikrning aniq, ravon va ta'sirchan ifodalanishiga xizmat qiladi. Gap bo'laklari orasida hol alohida o'rin tutadi. Hol harakat yoki holatning qanday, qayerda, qachon, nima sababdan va qanday maqsadda sodir bo'layotganini bildiradi. Shu sababli u gap mazmunini to'ldiruvchi, aniqlashtiruvchi va boyituvchi sintaktik vosita hisoblanadi. Holning uslubiy imkoniyatlarini o'rganish tilning ifoda vositalarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Hol ikkinchi darajali gap bo'laklaridan biri bo'lib, asosan kesim orqali ifodalangan harakat yoki holatning turli belgilarini ko'rsatadi. U gapda harakatning bajarilish usuli, vaqti, joyi, sababi, maqsadi va boshqa xususiyatlarini ifodalash orqali fikrning aniqligini ta'minlaydi. Hol ko'pincha ravishlar, otlar, ravishdoshlar, ko'makchili birikmalar hamda so'z birikmalari bilan ifodalanadi. O'zbek tilida holning bir necha turlari mavjud. Ravish holi harakatning qanday tarzda

bajarilganini bildiradi. Masalan, “Talabalar diqqat bilan tingladilar” gapida “diqqat bilan” birikmasi harakatning bajarilish usulini ko‘rsatib, ravish holi vazifasini bajarmoqda. Payt holi esa harakatning sodir bo‘lish vaqtini ifodalaydi. “Bugun darslar erta boshlandi” gapidagi “bugun” so‘zi payt holidir. O‘rin holi harakatning joyini, sabab holi voqea-hodisaning yuz berish sababini, maqsad holi esa harakatning ko‘zlangan maqsadini bildiradi. Holning uslubiy xususiyatlari uning turli nutq uslublarida qo‘llanishida yaqqol namoyon bo‘ladi. Badiiy uslubda hol tasvirning aniqligi va obrazlilikini kuchaytirishga xizmat qiladi. Yozuvchi yoki shoir voqea-hodisani jonli tasvirlash uchun turli hol shakllaridan foydalanadi. Masalan, payt va o‘rin hollari tasvirlanayotgan manzaraning vaqt va makonini aniq belgilasa, ravish hollari qahramonlarning ruhiy holatini va harakatlarning xarakterini ochib beradi. Ilmiy uslubda hol asosan fikrning aniqligi va mantiqiy izchilligini ta’minlash vazifasini bajaradi. Ilmiy matnlarda sabab va maqsad hollarining qo‘llanilishi tadqiqot natijalari hamda ilmiy xulosalarning asoslanganligini ko‘rsatishga yordam beradi. Bunday matnlarda holning qo‘llanishi ortiqcha hissiylikdan xoli bo‘lib, obyektiv mazmunni ifodalashga qaratiladi. Publitsistik uslubda esa hol matnning ta’sirchanligini oshirish va o‘quvchi e’tiborini muayyan voqea yoki hodisaga qaratish uchun xizmat qiladi. Gazeta va jurnal maqolalarida payt, o‘rin va sabab hollari voqealarning dolzarbligini, ularning sodir bo‘lish sharoitlarini aniq ko‘rsatishga yordam beradi. Natijada axborotning tushunarlilik va ishonchliligi ortadi.

Holning nutq madaniyatidagi ahamiyati ham katta. To‘g‘ri va o‘rinli qo‘llangan hol gapning mazmunini boyitadi, fikrning ravshanligini ta’minlaydi hamda uslubiy ta’sirchanlikni kuchaytiradi. Aksincha, holning noo‘rin yoki ortiqcha qo‘llanishi nutqning murakkablashishiga va mazmunning noaniq bo‘lishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shuning uchun holning semantik va uslubiy imkoniyatlaridan oqilona foydalanish nutq madaniyatining muhim talablaridan biri hisoblanadi.

Holning uslubiy imkoniyatlari badiiy adabiyotda ayniqsa keng namoyon bo'ladi. Adiblar voqea va hodisalarni tasvirlashda holning turli turlaridan unumli foydalanib, obrazlarning ruhiy kechinmalari, harakatlarning dinamikasi hamda tasvirlanayotgan muhitning o'ziga xos jihatlarini yorqin ifodalaydilar. Masalan, ravish hollari qahramonning kayfiyati va harakat tezligini ko'rsatishda muhim vosita bo'lsa, o'rin va payt hollari asardagi makon va zamon tasvirining aniqligini ta'minlaydi. Natijada o'quvchi voqealarni yanada jonliroq tasavvur qiladi.

Holning ekspressiv-uslubiy vazifasi ham alohida e'tiborga loyiqdir. Muallif ma'lum bir fikrga urg'u berish yoki voqeaning muhim jihatini ajratib ko'rsatish maqsadida holni gapning turli o'rinlarida qo'llashi mumkin. Ayniqsa, holning gap boshida kelishi o'quvchi diqqatini muayyan vaqt, joy yoki sababga qaratadi. Bunday usul publitsistik va badiiy matnlarda keng uchraydi hamda matnning ta'sirchanligini oshiradi.

So'zlashuv uslubida hol nutqning tabiiyligi va erkinligini ta'minlaydi. Kundalik muloqotda insonlar harakatning qachon, qayerda yoki qanday amalga oshganini ifodalash uchun turli hol shakllaridan foydalanadilar. Bu esa suhbatdoshlar o'rtasida axborotning aniq va tushunarli yetkazilishiga xizmat qiladi. So'zlashuv nutqida ayrim hollarning qisqartirilgan yoki yashirin shaklda qo'llanishi ham uchraydi, biroq ular mazmun orqali oson anglashiladi. Rasmiy-uslubiy matnlarda holning vazifasi hujjat va ma'lumotlarning aniqligini ta'minlashdan iborat. Buyruq, qaror, nizom va boshqa rasmiy hujjatlarda payt, o'rin va maqsad hollari muhim axborotlarni aniq ifodalash uchun qo'llanadi. Bu esa hujjat mazmunining bir ma'noli talqin qilinishiga yordam beradi va turli tushunmovchiliklarning oldini oladi.

Til taraqqiyoti jarayonida holning qo'llanish doirasi ham kengayib bormoqda. Ommaviy axborot vositalari, internet nashrlari va ijtimoiy tarmoqlarda holning turli uslubiy shakllari faol ishlatilmoqda. Zamonaviy kommunikatsiya vositalarida qisqa

va lo'nda ifoda talabi kuchaygan bo'lsa-da, hol gap mazmunining aniqligini saqlashda muhim vosita bo'lib qolmoqda. Shu jihatdan hol nafaqat grammatik, balki uslubiy va kommunikativ ahamiyatga ega bo'lgan til birligi sifatida namoyon bo'ladi. Holning uslubiy xususiyatlarini o'rganish tilshunoslikda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki uning turli nutq uslublarida qo'llanish qonuniyatlarini bilish nutq madaniyatini yuksaltirish, matn yaratish ko'nikmalarini rivojlantirish hamda tilning ifoda imkoniyatlaridan samarali foydalanishga xizmat qiladi. Shu sababli holning grammatik va uslubiy tabiati tilshunoslik tadqiqotlarida doimo dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Holning sintaktik tuzilishdagi o'ri ham muhim ahamiyatga ega. U gapning boshqa bo'laklari bilan mazmuniy va grammatik jihatdan uzviy bog'lanib, fikrning to'liq ifodalanishini ta'minlaydi. Ayrim hollarda bir gap tarkibida bir nechta hol qatnashib, harakatning turli belgilarini bir vaqtning o'zida ifodalaydi. Masalan, harakatning qayerda, qachon va qanday tarzda amalga oshirilganligi bitta gapda birgalikda berilishi mumkin. Bunday holat nutqning aniqligini oshiradi va axborotning yanada mukammal yetkazilishiga xizmat qiladi. Holning uslubiy qimmati matn yaratish jarayonida ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Matn muallifi voqea-hodisalarning ketma-ketligini, sabab-oqibat munosabatlarini hamda makon-zamon xususiyatlarini ifodalash uchun turli hol shakllaridan foydalanadi. Ayniqsa, ilmiy va publitsistik matnlarda sabab va maqsad hollari mantiqiy izchillikni ta'minlashda muhim vosita hisoblanadi. Bu esa o'quvchi yoki tinglovchining fikrni to'g'ri anglashiga yordam beradi.

Badiiy asarlarda hol obrazlilikni kuchaytiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Yozuvchi tabiat manzaralari, inson xarakteri yoki voqealarning rivojlanishini tasvirlar ekan, holning turli ko'rinishlaridan mahorat bilan foydalanadi. O'rin va payt hollari tasvirning makon va zamon chegaralarini belgilasa, ravish hollari harakatning emotsional rang-barangligini ochib beradi.

Natijada badiiy matnning estetik ta'sir kuchi ortadi va o'quvchida kuchli taassurot uyg'otadi.

Holning kommunikativ vazifasi ham alohida e'tiborga loyiqdir. Har qanday nutq jarayonida axborotning to'liq va aniq yetkazilishi muhim hisoblanadi. Hol esa voqea yoki harakat haqida qo'shimcha ma'lumot berib, muloqot samaradorligini oshiradi. Agar gap tarkibida hol bo'lmasa, ayrim hollarda fikr umumiy yoki mavhum bo'lib qolishi mumkin. Shuning uchun hol nutqning mazmuniy to'liqligini ta'minlovchi asosiy sintaktik vositalardan biri sanaladi.

O'zbek tilining boy uslubiy imkoniyatlari holning qo'llanishida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Xalq og'zaki ijodi namunalarida, maqol va matallarda, she'riy hamda nasriy asarlarda holning turli shakllari uchrab, ular nutqning ta'sirchanligi va badiiyligini kuchaytiradi. Bu esa holning nafaqat grammatik kategoriya, balki tilning estetik va uslubiy boyligini namoyon etuvchi muhim vosita ekanligini ko'rsatadi. Zamonaviy tilshunoslikda holning semantik va pragmatik jihatlarini o'rganishga ham katta e'tibor qaratilmoqda. Hol orqali ifodalangan ma'lumotlar nafaqat harakatning belgilarini, balki so'zlovchining munosabati, maqsadi va kommunikativ niyatini ham aks ettirishi mumkin. Shu bois holning uslubiy xususiyatlarini chuqur tahlil qilish til birliklarining matndagi funksional imkoniyatlarini yanada kengroq anglashga yordam beradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, hol o'zbek tilidagi muhim ikkinchi darajali gap bo'laklaridan biri bo'lib, harakat va holatning turli belgilarini ifodalash orqali gap mazmunini boyitadi. Holning ravish, payt, o'rin, sabab va maqsad kabi turlari nutqning aniqligi va mantiqiyligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Turli uslublarda qo'llanilishi esa uning keng uslubiy imkoniyatlarga ega ekanligini ko'rsatadi. Holning to'g'ri va maqsadga muvofiq ishlatilishi nutqning ifodaliligi, ta'sirchanligi va kommunikativ samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2018.
2. Mahmudov N. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2017.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili sintaksisi. – Toshkent: Universitet, 2020.
4. Abdurahmonov G‘. O‘zbek tili grammatikasi. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 2016.
5. Mengliyev B. O‘zbek tilshunosligi asoslari. – Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2019.